

הרב שלמה לאבל

ירושלים תובב"א

הסליחות בימי הרחמים וכתענית ציבור ואופן אמירת סליחות כשיש מילה או חתן

(א) מנהג אמירת הסליחות בתעניות ובימי הרחמים באשמורת הבוקר מקובל בכל תפוצות ישראל. לכאורה אין הבדל גדול בין הסליחות של תעניות והסליחות של ימי הרחמים, שניהם נקראים בשם 'סליחות', ואף שבתענית אומרים הסליחות בתפילה ובימי הרחמים אומרים באשמורת, ויש גם קצת הבדל בנוסח, מ"מ אינו נראה שיש הבדל במהותם. אמנם לאחר העיון בדברי הגאונים אפשר לומר שיש כאן ב' ענינים שונים לחלוטין.

והנה מנהג אמירת הסליחות בימי הרחמים באשמורת הבוקר כבר הוזכר אצל קדמוננו הגאונים, אמנם בדבריהם כתוב שמנהג אמירתו לא היה אלא בעשרת ימי תשובה שבין ר"ה ליו"ב. גם הקדמונים לא קראו לזה סליחות אלא בקשת רחמים או תחנונים, כ"ה בסדר ר' עמרם גאון ובסדר ר' סעדיה גאון. ובהלכות ר"י בן גיאת (שערי שמחה ריש הל' תשובה, הובאו דבריו בראש בסוף מס' ר"ה) הביא בשם ר' כהן צדק דמנהג ב' ישיבות לומר תחנונים בי' ימים שבין ר"ה ליו"ב, משכימים בכל יום לביהכ"נ לפני עמוד השחר ומבקשים רחמים, ומתחיל ש"צ ואומר תחנונים וכשמסיים ש"צ ואומר ואנחנו לא נדע וכו' עב"ד.

אמנם הטור בסי' תקפ"א הביא ג"כ דברי ר' כהן צדק בשינוי לשון קצת, וז"ל, לרב כהן צדק מנהג ב' ישיבות לומר סליחות ותחנונים בעשרת ימי תשובה וכן אמר רב עמרם בעשרת ימי תשובה משכימין לב"ה בכל יום ומתחיל ש"צ אשרי וקדיש ומתחיל תחנונים ומסיים ואנחנו לא נדע וקדיש ואמר רב האי מנהג לומר תחנונים בהנך עשרה ימים לחוד עב"ל. ולפ"ר יש כאן רק שינוי לשון ושינוי השם גרידא. אכן לאחר ההתבוננות בדברי הקדמונים נראה שיש כאן הבדל במהות, וזה חוליא מרכזית בהבנת שלבי ההשתלשלות והגדרת חלקי הסליחות.

והנה ז"ל רב עמרם גאון בסדר אשמורות, עשרת ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים בשחרית ומנחה אומר אבינו מלכנו. ומשכימין בכל יום לבתי כנסיות קודם עמוד השחר ומבקשין רחמים. וכך מתחילין, אומר ש"ץ אשרי יושבי ביתך ועונין אחריו עד תהלת ה' ידבר פי. ועומד ש"ץ ואומר קדיש ומתחיל ואומר לך ה' הצדקה ולנו בשת הפנים. מה נתאונן ומה נאמר מה נדבר ומה נצטדק, נחפשה דרכינו ונחקורה ונשובה אליך כי ימינך פשוטה לקבל שבים. אתאנו על שמך ה' עשה למען שמך. בעבור כבוד שמך כי אל מלך חנון ורחום שמך. לא בחסד ולא במעשים באנו לפניך. כדלים וכרשים דפקנו דלתיך. וממשיך בפסוקים וי"ג מדות ומסיים במי שענה וכו' מכניסי רחמים וכל ההמשך כמו שאנו אומרים עד ואנחנו לא נדע. היינו שסדר האמירה כלל את ההתחלה כמו שאנו אומרים, 'לך ה' הצדקה ולנו בשת הפנים' וכו' בתוספת הרבה פסוקים, וכן את הסוף 'קל רחום שמך וכו' 'מכניסי רחמים' עד גמירא. ובלט מאוד היעדרות החלק האמצעי 'סלח לנו אבינו כי ברוב וכו' עד הרחמים והסליחות, ואפי' הידוי של 'אשמנו בגדנו' נעדר מקומו הפיוט אשמנו מכל עם מ"מ מופיע אצל רע"ג, ובפשטות אין זה וידוי אלא חלק מבקשת רחמים כמו כדלים ורשים דפקנו וכו'.

מהות הסליחות

ב) ולבאר ענין זה יש להרחיב קצת במהות הסליחות ובביאור מלת 'סליחות'. והנה בכל המקורות הקדומים, בסדרי ר' עמרם גאון ור' סעדיה גאון ובפוסקים הראשונים מצינו לומר סליחות בימי התעניות בברכת סלח לנו. וכ"כ ר' עמרם בסדר תענית וז"ל, ולומר סליחות כך ראוי, כשמגיע שליח צבור בחנון המרבה לסלוח אינו חותם אלא מתחיל בסליחות. ובהתחלת סליחות הרבה מנהגות, יש שמתחילין, לא בחסד ולא במעשים באנו לפניך. ויש שמתחילין, אתאנו על שמך. ויש שמתחילין כך, אבינו מלכנו אבינו אתה, אבינו מלכנו רחם עלינו. סלח לנו אבינו כי חטאנו, מחל לנו מלכנו כי פשענו. כי אתה ה' טוב וסלח ורב חסד לכל קוראך. ואומר סליחות כפי צורך השעה, אנשי אמונה אבדו וכו', זועמים [זועכים] אף בלחשם וכו', שבנו בבשת פנים לשחרך בעת צרותינו אל מלך יושב וכו', ואח"כ וידוי אשמנו בגדנו וכו'.

וכ"כ הטור בהלכות תענית (סימן תקס"ו) וז"ל, ונוהגין להרבות סליחות בברכת סלח לנו וכו', וכ"כ רב עמרם שיכולין לומר סליחות בסלח לנו והכי קאמר רב נטרונאי מנהג ב' ישיבות בתענית צבור בשחרית אומרים ז' סליחות ובמנחה ג' ואם יש פנאי אומר ה' וכ"כ רב שר שלום בתענית צבור אין מנהגינו לומר סליחות אחר י"ח ברכות אלא בסלח לנו, וזהו מנהג אשכנז (המערבי) וכל אגפיה, וכן היה מנהג פולין מלפנים [ובמהמשך מביא הטור שיש נוהגין לומר סליחות רק לאחר י"ח, וכן פסק המחבר, וכ"ה מנהג ספרד ומנהגינו אנו כיום. וממה שכתב הפמ"ג שם במשב"ז ס"ק ו' שאביו הרב ז"ל הנהיג בבית המדרש בק"ק לבוב לומר סליחות אחר שמונה עשרה, משמע שעד הדורות האחרונים היה מנהג פולין לומר סליחות ב'סלח לנו', ובמשך הזמן נתקבל בכל תפוצות פולין ואגפיה לומר סליחות לאחר חזרת הש"ץ].

יתר על כן מצאתי במחזור ויטרי (סי' של"א) שכתב שתקנת אנשי כנסת הגדולה היא! שתיקנו לומר סליחות בחתימת כי אל מלך מוחל וסולח אתה. שכתב בא"ד [מבאר מנהג אשכנז לומר פיוטי התקיעותא לאחר הנוסח הקבוע של 'ועל כן נקוה' ולא לפנינו כנוסח פולין] וז"ל, ואם יאמר היאך מתחבר הפיוט לתפילה, תשובתו בצידו. היאך מתחבר למושיע ומגן בדעתו אביעה חידות, וכן בכל שאר פיוטים. אלא שליח ציבור ישאל צרכי ציבור ויפתח בשבחו של מקום והפייט נזהר בחתימת שבחו ותפילתו שסיימו וחתימתו מעין חתימת הברכה, ואילו התקיעות לימרנהו בחתימת ברכה, כי חתימת הפיוט מעין חתימת הברכה. כמו ירומם וימלוך, אלהינו ואלהי אבותינו מלוך על כל העולם כולו כו'. למשפט יזכור, אלהינו ואלהי אבותינו זכרינו כו'. קול קורא בשופר, אלהינו ואלהי אבותינו תקע כו', וכן כולן. ועל כן צריך לומר תחילה סדר מלכיות שתיקנו אנשי כנסת הגדולה שזה עיקר וזה תוספת שבח. שניתוסף לאומרה בחתימתה. ובאמצעם יאמר סדר של פיוטים. וראייה לדבר גם מאנשי כנסת הגדולה. ושתיקנו לומר סליחות בחתימת כי אל מלך מוחל וסולח אתה. הא למדת. כל צריכין הנשאלין אין נשאלין כי אם בברכה מעיניינה עכ"ל.

ופשוט שאין כוונתו שאכ"ה תקנו את נוסח הסליחות, אלא שתקנו שבתענית, שעקרו יום תשובה ותפילה וכמ"ש הרמב"ם ריש הלכות תעניות 'ומדברי סופרים להתענות על כל צרה שתבוא על הצבור עד שירוחמו מן השמים, ובימי התעניות האלו זועקין בתפלות ומתחננים', ע"כ תיקנו שיאריכו בתפילות בברכת 'סלח לנו'. אמנם מדברי השו"ע והפמ"ג הנ"ל ומנהגינו היום מוכח דלא נקטינן כדברי המחזור ויטרי, שהרי א"א לבטל תקנת אנשי כנסת הגדולה.

והנה התוספות בעבודה זרה (ח' ע"א) כתבו על דברי הגמ' שם 'אם בא לומר אחר תפלתו אף בסדר יוד"ב אומר' – משמע אבל באמצע תפלתו לא ומה שנהגו עתה בתעניות ב' וה' שנוהגין להאריך בפסוקי דרחמי ובסליחות בברכת סלח לנו איכא למימר דציבור שאני מידי דהוה אהא דאמרינן (ברכות ל"ד ע"א) אל ישאל אדם צרכיו לא בג' ראשונות ולא בג' אחרונות והא קמן שנהגו קרובץ בג' ראשונות אלא לאו שמע מינה דציבור שאני. ונראים הדברים שהתוס' לא הקשו מכל תענית ציבור שאנו מפסיקים בסליחות בברכת סלח לנו, ואפ"ל כמ"ש המחזור ויטרי שתקנת אנשי כנסת הגדולה היא, רק מתענית בה"ב הקשו שאינם תענית חובה אלא ממנהגא, ובודאי אינם בכלל התקנה, וא"כ האיך מותר בהו להפסיק בסליחות באמצע התפילה.

אופן אמירת הסליחות

ג) ואופן אמירת הסליחות מובא בסידור השל"ה (שער השמים, הנדמ"ח עפ"י דפו"ר) ובשאר הסידורים הישנים, שבחזרת הש"ץ באמצע ברכת 'סלח לנו' מתחילים סליחות באמירת 'סלח לנו אבינו כי ברוב אולתנו וכו', ואומרים כל הסליחות עד 'כי לה' אלוקינו הרחמים והסליחות', ואח"כ אומרים 'ולא יעכב חטא ועון את תפילתנו וכו' כי א-ל טוב וסלח אתה ברוך חנון ומרבה לסלוח'. היינו שהסליחות הם הרחבה של ברכת סלח לנו, ונתקנו כהמשך לברכה, ומתחילים מעין הברכה, וכמ"ש המחזור ויטרי ובטור הנ"ל, ומסיימים מעין החתימה. וביו"ב ברכת הסליחה היא ברכת קדושת היום ואז אומרים סליחות וכפי המופיע בכל מחזורי אשכנז ובמחזורי פולין הישנים ומסיימים מחול לעונותינו וכו' כי אתה סולחן וכו'. ונראה פשוט דלכן נקראו 'סליחות' הוספות לברכת 'סלח לנו'.

והדברים מפורשים יותר בתשובות הגאונים החדשות (סימן קס"ט אות פד) וז"ל, ושאלתם מהו לומ' סליחות בתענית צבור לאחר עושה שלום, בתוך התפלה (ובין) תקנו חכמים כדי שיאמר בסלח לנו אבינו או דילמ' יכול לאמר בין בתוך התפלה ובין לאחר תפלה, מאי תשובה. ולומ' סליחות אחר עושה שלום לא ראינו ולא שמענו שעושין כן, ועוד במסקנא [בבב"ב] דבכל סליחות אומרים 'ולא יעכב חטא ועון את תפילתנו וכו' ברוך חנון ומרבה לסלוח, ואם אומ' אחר עושה שלום במה מסיימין לא יעכב, אין מנהג בשתי ישיבות אלא בברכת חנון המרבה לסלוח.

ולפי"ז לכאורה אין שום מקום לומר סליחות באשמורת הבוקר, ואכן המנהג הקדום בימי הגאונים היה להשכים ולבקש רחמים, כמ"ש ר' עמרם גאון המוזכר למעלה, לא לומר סליחות. וכן הוא בסידור ר' סעדיה גאון לאחר שהביא סליחות ליו"ב ולשאר התעניות, וכתב שיש לאומרו בברכת 'סלח לנו', מביא פיוטי ופסוקי רחמיין שיצרף מהם לכל זמן כפי צרכו ובעשיית יאמר מהם וכו', הרי להדי' שאין זה שייך כלל לסליחות.

ד) אמנם הרי כבר כתב רב עמרם גאון בסדרו בא"ד שם, 'ואם יש שהות בלילה אומר סליחות כמו שירצה'. היינו שאפשר להוסיף סליחות לאמירת הבקשת רחמים, ובאמת בר' סעדיה גאון לא הוזכר ענין זה כלל, ואולי גם בסדר רע"ג קטע זה היא הוספה מאוחרת. בין כך ובין כך נראים הדברים שבזמן יותר מאוחר התקבל המנהג להוסיף סליחות לאמירת הבקשת רחמים. ואולי בגלל שהנהיגו להתענות בימים אלו, כמ"ש הראב"ה (ח"ב, מסכת ראש

השנה סימן תקכ"ט) וז"ל, כתיב דרשו ה' בהמצאו וכו', אלו עשרת ימים שבין ראש השנה ליום הכיפורים. ונהגו העם להתענות בהם ולהתפלל בהשכמה ומתפללים ענינו בשומע תפלה עב"ל.

ובעצם הרי מנהג אשכנז להתחיל סליחות במוצ"ש שלפני ר"ה נתיסדה מפני התענית, כמ"ש הלבוש (סימן תקפ"א) וז"ל, 'ומנהג אשכנז וכל הנגרים אחריהם כמונו היום המנהג הוא כן, בשמנתקרב זמן הדין דהיינו כשחל ראש השנה ביום ה' או בשבת, מקדימים פני השם יתברך לעמוד בבקר באשמורת ביום א' שלפני ראש השנה, וכשחל ראש השנה ביום ב' או ג', מתחילין לעמוד ביום א' שלפני השבוע שחל ראש השנה להיות בתוכה. ונוהגין כן משום שמנהג רוב העולם שיתענו עשרה תעניות עם יום כיפור כנגד עשרת ימי תשובה, ולעולם יחסרו ד' ימים מראש השנה עד יום כיפור שלא יוכלו להתענות בהם, דהיינו ב' ימים ראש השנה ושבת תשובה וערב יום כיפור, לפיכך כשחל ראש השנה ביום ה' אז יכולין להתענות(ה) ד' ימים קודם ראש השנה וה' ימים בין ראש השנה ליום כיפור ויום כיפור הוא העשירי וכל שכן כשחל בשבת, אבל כשחל בב' או בג' שלא יוכלו להתענות ד' ימים באותו שבוע, לכך מתחילין שבוע שלפניה. וכדי שיהיה לעולם יום קבוע שלא יטעו, קבעו להתחיל לעולם ביום א' ואז יוכלו להפסיק בין התעניות ולהשלים י' ימי תענית בימים מדולגים עב"ל. וכ"כ המג"א והט"ז שם.

על כן אפ"ל דלכן הנהיגו לומר הסליחות של התענית בתוך מעמד הבקשת רחמים. היינו שלאחר פסוקי הרחמים אומרים כל סדר הסליחות עם פסוקים ופיוטי סליחות ככל הסדר שאומרים בתענית ציבור, מסלח לנו אבינו עד כי לה' אלו קינו הרחמים והסליחות, לפני המשך אמירת פיוטי הרחמים, א-ל רחום שמך, ענגו, מי שענה, מחי ומסי, מכניסי רחמים עד גמירא. והמנהג נתקבל עד כדי כך, שבמשך הזמן קצרו בפסוקי דרחמים ובסידורי הגאונים הפסוקי דרחמים מכילים הרבה יותר ממה שיש לפנינו, והסליחות תפסו מקום בראש, וכל תפילת האשמורה נקרא 'סליחות'. ואכן בימי הראשונים, כמו שמצינו בטור ועוד ראשונים, מצינו שנקראו בשם 'סליחות'. ולפי"ז לשון הטור שהביא לומר 'סליחות ותחנונים' בעשרת ימי תשובה מדוקדק מאד.

ואפ"ל טפי דהרי בהמשך דבריו כתב הלבוש וז"ל, 'אע"ג שבכל ימות השנה אין אומרים לתקבל אלא אחר תפלת שמונה עשרה, שכן הוא משמעות לשון צלותהון שפירושו תפלה, וסתם תפלה רצה לומר תפלת שמונה עשרה, שאני סדר הסליחות שנתקנו כולם על סדר התפלה של כל היום, כי הפסוקים שקודם הסליחות הם כנגד פסוקי דומרה, והסליחות עם הי"ג מדות שאומרים בין כל אחת ואחת הם במקום תפלת י"ח, שעיקר התפלה הוא י"ג מדות, ואח"כ נופלין על פניהם כמו אחר כל התפילות ומסיימין ואנחנו לא נדע, לכך אומרים אחריהם קדיש שלם עם תקבל כמו אחר גמר כל תפלות השנה עב"ל. ובפשטות צ"ב מפני מה התקינו כן כעין תפילה. ולפי האמור אפ"ל שמתוך שרצו לשלב בהם סדר הסליחות שנאמרת בתפילה, על כן התקינו שמעמד בקשת הרחמים באשמורת יהי כעין תפילה.

ה) והנה כתב הספר חסידים (סי' רנ"ו, הביאו המג"א בסי' ס"ח) וז"ל, כשאומרים סליחות בהשכמה היה אחד מן הקהל לאחר שמסיים יוצא מבהכנ"ס וכשאומרים ברכות ושבתות לא היה אומר אמר לו זקן אחד מה דעתך שהסליחות אתה אומר ובשבתות אינך חושש אמר לפי שזה בכל יום אמר לו מסיר אזנו משמוע תורה גם תפלתו תועבה (משלי כ"ח ט') כי השבתות ברוח הקודש נאמרו והסליחות תקנו חכמים ונביאים. ושמע החכם שהי' סביבו אומרים

הקרובץ במשך והפסוקים היו ממחרים ובכל פיוטי הקרובץ ישנם פסוקים בסופם, ובמשך הזמן מסיבה בלתי ידוע הפסיקו לאומרם ונאבד זכרם, ונשארו רק הפסוקים "מלוך" ו"ואתה קדוש" הנאמרים בנעימה יתירה, ובמחזור מהדו' גולדשטיין הם מובאים בשלימותם אמר להם הפסוקים הם יסוד הקרובץ שמהם נתייסדו כשם שאתם מנגנים את הקרובץ במשך כך תעשו להפסוקים שלא יהיו הפיוטים עיקר ואשר ברוח הקודש טפל לא שימהרו פסוק כאשר קצים בו ולטורח עליהם וכתביב (משלי ג' י"א) ואל תקוץ בתוכחתו.

ונראה דהס"ח קאי על הפסוקים של כל פיוט וסליחה שמדבר מענין הפיוט וע"ז נתיסד הפיוט, שונה מזה הפסוקים בתחילת הסליחות שאומרים באשמורת שאין להם שייכות עם הסליחות שלאחריהם. אכן לפי האמור למעלה הם עיקר תקנת הגאונים להשכים בעשיית ולבקש רחמים, וכמובא לעיל מרע"ג ורס"ג שזה בפסוקי הרחמים של תחילת הסליחות והתחנונים של הסוף, ופשיטא שהם העיקר ואין לאומרם במרוצה.

ו) כתב הבי"ח בסימן תקס"ו הנ"ל, עמש"כ הטור ונוהגין להרבות סליחות בברכת סלח לנו ופירש ר"י וכו'. וז"ל, לא מצאתי בשום מחבר שכתב כן בשם ר"י והתוספות (ח א ד"ה אם) והמרדכי פרק קמא דעבודה זרה (סי' תשצב) וכן במרדכי בפרק אין עומדין (ברכות סי' קג) כתבו בפירוש דלא כר"י וסבירא להו דרבי יהושע בן לוי בא למעט בסוף כל ברכה וברכה ואפילו התחיל מעין הברכה דאינו יכול להאריך אלא לקצר דוקא ומה שאנו מאריכין בסליחות היינו משום דצרכי רבים נינהו אבל יחיד אינו רשאי להאריך כלל אפילו מעין הברכות ונ"ל דאפילו בציבור אין לומר רק סליחות וידיויים ופסוקי דרחמי עם ויעבור, אבל אחר ויעבור כגון עשה למען אמתך ועננו ה' עננו וכו' שכל זה אינו מעין הברכה שנתקנה על סליחות העוונות ואין זה אלא כמו אבינו מלכנו אין לומר רק אחר התפלה אפילו בציבור עכ"ל. וכ"כ המג"א והט"ז שם.

ומבואר בדברי רבותינו שמנהגם היה לומר בסוף הסליחות בתעניות א-ל רחום שמך ועננו ה' עננו וכו' עד השתא בעגלא ובזמן קרוב, כמו שאנו אומרים, וע"ז כתבו דאין לאומרם אלא לאחר התפלה. ובפשטות הבי"ח והמג"א והט"ז דברו על מנהג פולין הקדום, ומשמע שהיו אומרים כל הסליחות וכמו שאנו אומרים. ויל"ע דהרי בכל מקורות הגאונים והראשונים איתא לסיים 'כי לה' אלוקינו הרחמים והסליחות', ואח"כ אומרים 'ולא יעכב חטא ועון את תפילתנו וכו' כי א-ל טוב וסלח אתה ברוך חנון ומרבה לסלוח'. והרי חזינן מהראשונים שיש לשלב סיום הסליחות עם הברכה ולסיים מעין החתימה סמוך לחתימה, והאיך ישתלב השתא בעגלה עם חנון המרבה לסלוח. ובאמת בסידורי אשכנז המערבי שאומרים עד היום סליחות ב'סלח לנו' אינם מופיעים כל מה שאנו אומרים בסוף הסליחות, רק מסיימים ב'הרחמים והסליחות' ואח"כ ולא יעכב וכו'.

ומצאתי בסידור השל"ה שמביא נוסח פולין הקדום לסליחות בתעניות [במקביל לנוסח אשכנז], וכתב שם שהיו מסיימין הסליחות בהרחמים והסליחות ואח"כ ולא יעכב וכו' כמו בני אשכנז, והמשיכו בברכת גואל ישראל, ולפני תפילת עננו וכו' ביום צום תעניתנו אמרו א-ל רחום שמך ועננו ה' עננו אבינו עננו וכו' ומי שענה וכו'. ובאמת מסתבר מאד ש'עננו ה' עננו' הוא הקדמה לתפילת עננו וכן מי שענה הרי הוא קיצור תפילת התענית כמו שמופיע בפ"ב דמס' תענית. אמנם א-ל רחום שמך אינו מובן כ"כ שייכותו לכאן ולא מצאתי שום מקור אחר למנהג זה של פולין הקדום, לא בראשונים ולא בסידורים. אכן מלשון הבי"ח משמע קצת

שהיו אומרים הכל ב'סלח לנו', ואולי במשך הזמן היו מי שנהגו בטעות לומר כל הסליחות ביחד ב'סלח לנו'. וכ"ז עדיין צריך בירור.

ומצאתי ברש"י (תענית י"ד ע"א) שכתב וז"ל, רב יהודה אמר – מתריעין עננו, בקול רם היו צועקים, עננו אבינו עננו, עננו אלהי אברהם עננו, עננו אלהי יצחק עננו, עננו אלהי יעקב עננו, הכל כפי שאומרים בסוף הסליחות. וכ"כ התוס' שם וז"ל, ורב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת משמיה דרב אמר עננו – אומר הר"י והאי עננו לא ר"ל עננו שבתפלת תענית אלא ענינו שאומרים בסליחות וביום הכפורים עננו אבינו עננו אבל עננו דתפלה לא קאמר דהא בשלש ראשונות נמי אמר לה. ולא נתברר לנו בדברי רבותינו אם כונתם לסליחות של תעניות, ואז יש לנו ראשיתו של מקור למנהג פולין הקדום וראה הקדמת ר' עקיבא ברילנט שליט"א למחזור 'שער אפרים המבואר', שכתב שמנהג פולין שורשו נעוץ במנהג צרפת הקדום ואכמ"ל. או שכונתם לסליחות של ימי הרחמים שאומרים אז 'עננו אבינו עננו' בכל המנהגים, וכפי שכתב רע"ג, וא"כ אין ראייה לנ"ד.

ובסידור השל"ה מצוין שעכשיו אין נוהגים לומר מ' א-ל רחום שמך' ואילך, ולכאן הכוונה מאז פסקו של הב"ח, שהיה חי בימי השל"ה נאם כי יכול להיות שזה הוספה מאוחרת, וכידוע סידור השל"ה נדפס לאחר הסתלקותו לשמי מרום עפ"י צוואתו הק'. וכע"ז איתא בערוך השולחן הלכות תענית (סי' תקס"ו סעיף ח') וז"ל, יש שאומרים הסליחות בברכת סלח לנו קודם החתימה ואחרי הוידי שאומרים הרשענו ופשענו עד הרחמים והסליחות חותמין הברכה חנון המרבה לסלוח, ואל רחום וענינו ומי שענה אומרים אחר התפלה שאינו מעניין סליחת עון, ואם שכח וחתם חנון המרבה לסלוח לא יאמרו הסליחות עד אחר התפלה, ויש מקומות שלכתחלה אין אומרים הסליחות עד אחר התפלה, וזהו מנהג א"י ונכון הוא שלא להפסיק הפסקה גדולה באמצע התפלה, וכן עתה המנהג בכל מדינתנו עכ"ל. אבל המשמעות ממה שמצוין בסידור השל"ה היא שפסקו לגמרי מלאומרו, ובכל אופן כיום שמנהג פולין היא שלא לומר סליחות כלל אלא לאחר חזרת הש"ץ, חזרו לאומרו. וכ"ז עדיין צריך בירור רב.

(ז) והנה בימינו שאנו אומרים סליחות בתעניות לאחר חזרת הש"ץ, ישנם חילוקי מנהגים אימתי אומרים וידי ותחנון, לפני הסליחות או לאחריו. אכן הרי הסליחות שאנו אומרים היא כאמור השלמת התפילה של סלח לנו ואינו שייך לתחנון, ולפי"ז יש לומר הסליחות מיד לאחר התפילה לפני התחנון. אבל הרי כתב הב"ח דלאחר ויעבור כגון עשה למען אמתך ועננו ה' עננו וכו' אינו מעין הברכה שנתקנה על סליחות העוונות ואין זה אלא כמו אבינו מלכנו, א"כ יש מקום לומר שמקומם לפני 'אבינו מלכנו' לאחר תחנון. ולפימ"ש הרי המנהג הקדום היה לאומרם לפני ברכת עננו, א"כ שוב הם השלמת התפילה ויש לאומרם לפני תחנון.

סליחות כשיש מילה או חתן לאור הנ"ל

(ח) וכשיש מילה או חתן בבית הכנסת בתענית ציבור, מבואר בשו"ע (סי' קל"א ס"ה) שמתפללים סליחות ואומרים וידי ואין נופלים על פניהם ואין אומרים 'והוא רחום' ועי' באה"ט ולבושי שרד שם שכתבו שמנהגם היה לומר 'והוא רחום' בכל תענית ציבור אע"פ שאינו ב' וה'. וכתב הט"ז (שם ס"ק י"ב) וז"ל 'מתפללים סליחות, שמניחין מקצת וא"צ להניח לגמרי, עכ"ל. וכ"כ המשנ"ב שם.

ובדברי הט"ז והמשנ"ב לא נתבארו מהו המקצת שמניחין. ובלוח א"י להגרימ"ט כתב שמסיימים ב'הרחמים והסליחות', וכן הוא המנהג הפשוט. אמנם בספר אשי ישראל הביא תשובה מהגר"ח קנייבסקי שליט"א (תשו' ר"ל) שזה טעות ואומרים כל הסליחות, ומש"כ הט"ז שמניחין מקצת, היינו שאין אומרים תחנון ו'והוא רחום', וכן נקט הגר"ש דבליצקי שליט"א בספרו 'זה השולחן', וכתב שכן מוכח ממקור הדין בשבלי הלקט כפי שהובא בב"י שכתב דמתפללים סליחות וכו' ואין אומרים והוא רחום ותחנונים שמניחים מקצת וכו', הרי שמניחים מקצת קאי על והוא רחום ותחנונים, ולפי"ז זה גם הכוונה במש"כ הט"ז עכ"ד. ובאמת בפמ"ג (משב"ז ס"ק י"ב) כתב להדיא שדברי הט"ז הם הם דברי השב"ה"ל.

ובשו"ת ציץ אליעזר (ח"ז סי' ט') כתב דיש מקום ליישב מנהג ירושלים ודברי הגרימ"ט דהעיקר הוא להראות שמקצרים בתחנונים לכבוד המילה, וא"כ יש מקום לקצר גם בעצם הסליחות ולכן סתם הט"ז דבריו, ע"כ ראו חכמי ירושלים להנהיג לקצר בסליחות. וכן מוכח גם מדברי הלבושי שרד עיי"ש. ע"כ דברי הצי"א.

והנה יל"ע בכ"ז דהרי הט"ז קאי על דברי השו"ע שכתב שמתפללים סליחות וע"ז כתב שמניחין מקצת, א"כ האיך אפשר לומר דכוונת הט"ז שמניחין תחנון. גם הרי מפורש בן בשו"ע וא"כ מה משמיענו הט"ז, וע"כ כוונת הט"ז שמניחין מקצת מהסליחות. אבל לפי"ז קשה טפי לאידך גיסא דנמצא שהט"ז חולק על השו"ע שכתב סתמא דמתפללים סליחות, משמע כל הסליחות כדרכו, ולא משמע בט"ז שבא לחלוק על השו"ע. ואולי כוונת הט"ז היא, דמש"כ השו"ע ואומרים סליחות היינו שאין מדלגים על הכל ואומרים חלק, וזה דוחק. גם דוחק גדול לומר שהט"ז יחלוק גם על דברי השב"ה"ל המובא בב"י, וכן הביא הד"מ ביו"ד (סוף סי' רס"ה) בשם המרדכי, ובכל דברי הראשונים משמע שמתפללים כל הסליחות, גם הרי הפמ"ג כתב שמקור דברי הט"ז הם מהשב"ה"ל.

והנראה לענ"ד לומר בביאור דברי הט"ז כאן, עפימ"ש הט"ז עצמו בסי' תקס"ו המובא למעלה, דאף שאומרים סליחות בת"צ בברכת סלח לנו מ"מ א-ל רחום וכיו"ב שאינו מענין סליחת עון לא יאמרו עד לאחר התפילה. וביארנו מקודם שאף שגם זה נקרא סליחות מ"מ אין זה שייך כלל לסליחות, וע"ז קאמר הט"ז וכן הב"ח והמג"א שזה כמו תחנונים ואין לאומרו כי אם לאחר התפילה.

וההפרש בין סליחות לתחנונים מבואר בלבוש (יורה דעה סוף סי' רס"ה) גבי דינא דידן וז"ל, מילה שחלה ביום תענית צבור הכתובים, מתפללין סליחות ואומרים וידוי כדרכה. ואין אומרים והוא רחום ואין נופלין על פניהם, אבל אומרים אל ארך אפים, שהוא בקשה ולא תחנה. וההפרש שבין בקשה לתחנה נראה לי שהוא זה, בתחנה הוי קובל ומתאונן על הצרות והפגעים שפגעוהו, ועל כן מפיל תחנונו ומתחנן לפניו יתברך שימלא משאלותיו וחסרונותיו ממקום אחר, אבל בקשה היא שמבקש ממנו יתברך שישמרהו ויצילהו ויתן לו מה שמבקש ממנו בלי שום קובלנות אנינות דברים על מה שעברו עליו מהצרות, אלא כעבד המבקש מאדונו העשיר שיתן לו כיון שהיכולת בידו, לפיכך מה שהוא קובלנות ואנינות אין אומרים ביום שמחה, אבל בקשות דרך לבקש אפילו מתוך שמחה, נ"ל עכ"ל.

ולפי"ז מסתבר דע"ז קאי דברי הט"ז דידן שהחלק הזה של הסליחות, שנקרא ג"כ סליחות, מלאחר 'הרחמים והסליחות', שדינו בתחנונים, זה המקצת שיש להניח, וכמנהג ירושלים ממש.

וא"כ אין הט"ז חולק לא על השו"ע ולא על הראשונים, דהרי אמירת 'א-ל רחום' וכו' בתעניות מופיע אך ורק בנוסח פולין ואין זכר למו בשום נוסח אחר, ופשיטא שהשו"ע לא דיבר מזה כלל. וכן המרדכי שהיה באשכנז והשבה"ל שהיה ברומי פשיטא שלא נתכוונו לזה, ומסתמא לא הכירו את זה כלל, ולפי"ז עולים דברי הט"ז עם דין הראשונים שאין לומר תחנונים וכדברי הפמ"ג, וא"כ מיושב היטב מנהג ירושלים והמנהג הפשוט בישראל.

ט) ואפ"ל טפי דאפשר להוכיח כן גם ממקור הדין עצמו בשבולי הלקט (הלכות מילה סימן ה'), וז"ל 'וכנסת שיש בה ברית מילה אין נופלין שם על פניהן ואם הוא יום שני או יום חמישי אין אומרים ועתה א-ל הוריתנו ולא הוידוי ולא אבינו הרחמן ובתענית צבור אומרים סליחות וי"ג מדות אבל אין נופלין על פניהן ואין אומרים תחנה וזכור ברית. ורבינו יצחק ב"ר יהודה ז"ל נשאל מילה שחלה בתענית צבור כגון שבעה עשר בתמוז וצום גדליה מהו להתפלל פסוקי דרחמי וסליחות ולומר וידוי ואל ארך אפים. והשיב על יום מילה כך נוהגין במקומנו שמתפללין סליחות ואומרים וידוי ואין אומרים והוא רחום ותחנונים ומנהג אבותינו תורה היא ומצות מילה קבלו ישראל בשמחה דכתיב שש אנכי על אמרתך לפיכך אין נוהגין לומר והוא רחום ותחנונים ודאי שמניחין במקצת ואין צריכין להפסיק לגמרי סליחות וידוי ואל ארך אפים' עכ"ל.

והנהגה השבה"ל הזכיר בדבריו דאין נופלין על פניהן ואין אומרים תחנה וזכור ברית. ויש לבאר מהו 'תחנה', וממה שהזכיר לפני זה דאין נופלין על פניהן מוכח דתחינה לאו היינו תחנון, וכמו"כ יש לבאר מהו זכור ברית.

ולמענין בנוסח הסליחות במחזור רומי – מקום מושב קדשו של בעל השבה"ל – יובן הכל. ואנה ה' לידי מחזור בני רומי דפוס שונצינו – משנת רמ"ו, וראיתי שם דמנהגם בכל תע"צ היה כאשר מלפנים בכל ישראל לומר סליחות בברכת סלח לנו, ואחר חזרת הש"ץ אמרו הפיוט 'זכור ברית אבות ועקידת יצחק' (מופיע אצלנו בסליחות לער"ה עם שינויים), ולאחר מכאן אמרו פיוטי 'תחינה מיושב' מעין פיוטי סליחות בלי י"ג מידות, בנוסף לסליחות שאמרו בתוך חזרת הש"ץ כאמור. ובעייני בזה שם במחזור רומי הבנתי שאר כל דברי השבה"ל מש"כ 'ואם הוא יום שני או יום חמישי אין אומרים ועתה א-ל הוריתנו ולא הוידוי ולא אבינו הרחמן', שדבריו סתומים לנו. אכן לפי נוסח בני רומי הדברים מבוארים, שמנהגם היה להוסיף תחינה בשני וחמישי מעין 'והוא רחום' דידן שפתח בלשון 'ועתה ה' אלוקינו וכו', ואח"כ אמרו 'א-ל הוריתנו לומר שלוש עשרה' וכו' וי"ג מידות והוידוי אשמנו וכו', ואח"כ אמרו 'אבינו הרחמן הושיענו למען שמך וכו', וכ"ז אמרו רק בשני וחמישי ולא בכל תע"צ, ודלא כמנהג ספרד המובא בשו"ע וכמ"ש הלבושי שרד].

וברור דע"ז קאי דברי השבה"ל דאין אומרים תחנה וזכור ברית. היינו שסליחות שהם הוספה לעיקר התפילה אומרים אף שיש מילה, משא"כ תחינה – חלקי פיוטי הסליחות שאומרים לאחר התפילות שזה הפיוט 'זכור ברית אבות ועקידת יצחק' ושאר תחינות דמיושב שהם תחינות א"א ביום שיש בו מילה כמו שאין אומרים תחנון ותפילות של שני וחמישי. ולפי"ז כן הדבר בחלקי הסליחות שאנו אומרים לאחר 'הרחמים והסליחות', שע"ז כתבו הב"ח והט"ז הנ"ל שמקומם לאחר התפילה, אין אומרים ביום שיש בו מילה.